

Торайғыров университетінің
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Торайғыров университета

**ТОРАЙҒЫРОВ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

Филологиялық сериясы
1997 жылдан бастап шығады

**ВЕСТНИК
ТОРАЙҒЫРОВ
УНИВЕРСИТЕТА**

Филологическая серия
Издается с 1997 года

ISSN 2710-3528

№ 3 (2020)
Павлодар

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ ТОРАЙГЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА

Филологическая серия

выходит 4 раза в год

СВИДЕТЕЛЬСТВО

О постановке на учет, переучет периодического печатного издания,
информационного агентства и сетевого издания

№ KZ30VPYU00029268

выдано

Министерством информации и общественного развития
Республики Казахстан

Тематическая направленность

публикация материалов в области лингвистики, и языкознания

Подписной индекс – 76132

Бас редакторы – главный редактор

Жусупов Н. К.

д.ф.н., профессор

Заместитель главного редактора

Анесова А. Ж., доктор *PhD*

Ответственный секретарь

Уайханова М. А., доктор *PhD*

Редакция алқасы – Редакционная коллегия

Дементьев В. В., *д.ф.н., профессор (Российская Федерация)*

Еспенбетов А. С., *д.ф.н., профессор*

Трушев А. К., *д.ф.н., профессор*

Маслова В. А., *д.ф.н., профессор (Белоруссия)*

Пименова М. В., *д.ф.н., профессор (Российская Федерация)*

Баратова М. Н., *д.ф.н., профессор*

Аймухамбет Ж. А., *д.ф.н., профессор*

Шапауов Ә. Қ., *д.ф.н., профессор*

Шокубаева З. Ж., *технический редактор*

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели

Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов

При использовании материалов журнала ссылка на «Вестник Торайгыров университета» обязательна

Э. С. Сейсенбиева, Қ. Қ. Мәдібаева

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

**XIX ҒАСЫР ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ
ЭКЗЕГЕТИКАЛЫҚ ДӘСТҮР**

Берілген мақалада XIX ғасырдағы қазақ әдебиетіндегі экзегетикалық дәстүрдің ерекшелігі мен жеке шығармашылық ақындардың дастандарына әсері туралы айтылады. Қазақ әдебиетінің тарихын зерттеуде әдеби мұрадағы дін негіздерін насихаттау, түсіндіру бағытындағы шығармалар ұзақ жылдар бойы қисынсыз айыпталып, шетқақпайланып, көркемдік өрістегі елеулі бағыт мәнінде ғылыми айналымға тартылмай келеді. Мәселені түбегейлі зерделеуге кезеңдік саяси-идеологиялық ұстанымдар елеулі ықпал етті. М. Әуезовтың XIX ғасыр әдебиетін экзегетикалық тұрғыдан зерделеуі де қарастырылады.

Бұл мақаланың негізгі мақсаты қазақ әдебиетінің тарихындағы мейлінше өнімді шығармашылық дәуір – XIX ғасырдағы әдеби мұраның өзекті мазмұнын құраған экзегетикалық дәстүрді тарихи алғышарттар, көркемдік негіз, ұстанымдар ауқымында тануды ғылыми зерттеуге тарту қисындарын пысықтау бағыттарымен айқындалады.

Қазақ әдебиетінің бай мазмұндағы елеулі желі – діни-ағартушылық бағыттың XIX ғасырдағы көркемдік өрісі тұрғысында тың пайымдаулар жасалған.

Кілтімі сөздер: мұсылмандық ағартушылық, экзегетикалық дәстүр, дастан, нәзирагөйлік, эпос, қисса, қажылық, насихат өлең, мінәжат, діни уағыз, иман, сопылық поэзия.

Мұхтар Әуезовтің жиырма томдық шығармалар жинағының 1984 жылы жарық көрген 15-томында басылған. «Бектік құлауға айналып, өндіріс капиталы дәуірлей бастаған кездің әдебиеті» атты зерттеуде (1933 жылғы «XIX ғасыр мен XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті» оқулығында жарияланған – Қ.М.) 1870 жылдар мен 1905 жылдар арасы деп көрсетілген кезең қазақ әдебиетінің даму тарихында елеулі із қалдырды.

XIX ғасырдың екінші жартысындағы шаруашылық, қоғамдық, саяси жағдайлардың Ресейдің қолтығындағы отар елдерге нендей ықпалы болғандығын, оның әдеби мұрадағы таңбасын күні кеше ғана саяси тұтқыннан, түрмеден шыққан Мұхтар Әуезов мейлінше тайсақтамай, сырғақтамай батырып-батырып айтып өткен.

«Бұрын бектің құлы, пұлы болған көп крестьян, жерден кетіп, өндіріс жұмыскері болған соң, өндіріс капиталы дәуірлей бастады. 60-70 жылдар деген кез Ресей өндіріс капиталының тайсақтап, құтыра, құлшына өскен кезі болады.

Сүйтіп тасы өрге домалап, дегені боп келе жатқан өндіріс капиталы қызылы* толып, кемеліне келген сайын аранын аша береді.

Ресей ішінде өз керегіне жарайтын жұмыскер күші, шикі зат құрып, сауда жолын, ішкі майданын түгел бунап, уысына сыйдырып алған соң, енді онды-солдан, жақын мен алыстан, базар, отар неше алуан шикі зат дегендерді көкесп, аңсай бастайды. Сол ретте бұрынғы Ресейдің шалаштары боп тұрған Сібір, Қазақ өлкесі, Түркістан, тіпті арғы Қашқар, қала берсе жақын Қытай-маңғұл өлкесі бәр-бәрін де керегіне жаратпақ, көлеміне тартпақ болады. Осы жақтардың шикі затын, кенін, ен-байлығын ұдайы жемі есебінде үзбей алып тұруды талап етеді. Ол үшін бұрынғы бұл өлкелердегі саяси қоғамдық шаруашылық құрылысты сол қалпында қалдыруға болмайды. Бұлар да жаңағы өндіріс капиталының шарт талабына сәйке келетін тәртіп орнатуға тиіс, Ресей патшалығына шала қарағандай болып, әлі баяғы феодалдық қалпын сақтап келе жатқан өлкелер болса, ерекше ескі құрылыстар болса, енді соларды құлату, күйрету керек» [1, 274 б.].

Не құлатылды, қалай күйретілді? Қазірде бұл белгілі тарих болып көрінеді. Жалпы, жаппай жаулаған жойқын капитализмнің ендігі қазақ тұрмысына екпіні тимеген тұсы жоқ. Төбеден төніп тұрған саясаттың зор көлеңкесінен ығысқандай болып, «тапшылдық төңірегінде» бір-екі сөз қыстыра кетіп, Мұхтар Әуезов ел әдебиетінде алабөтен жаңа ағыстар туғызған заман қалін бүге-шігесіне дейін тексеріп, түгін қалдырмай, тауыса сипаттап, саралап кетеді.

Түркістанның осы кезде Ресейге қаратылуы 1869 жылдың уақытша заңы, әкімшілік реформалардағы түппиғыл...

Мұхтар Әуезов, сөзге сыр сіңірудің асқан ұстасы, осында қазақ даласында әлгі түппиғылдарға зор тегеуірінімен көлденең тұрған дін жайын бейтарап қалді баяндағандай болғансып, негізінде айрықша мән беріп, тоқталып өтеді.

«Бұған қайшы келетін, ескілікке тартатын шығыстың қияс, қыңыр қарсылығы бар. Ол – ислам діні. Соның әсерімен алысып, мүмкін болса қазақ өлкесі, қазақ елінен соның да тармағын жазу керек. Бұдан туатын миссионерлік (қазақты христиан дініне шоқындыру сияқты).

Аздап берілетін оқу-білім, орысша тәрбие – түптің түбінде көпшілік көшін осылай бұруға тиіс.

Міне, Ресей тарихының 60-70 жылдарда әкелген жаналықтары осылар болатын» [1, 275 б.].

Отар болып отырған өлкеде осыған орай туындаған жағдайлардың ел әдебиетіндегі соншалықты қапысыз, қанық суретін, зор таңбасын Мұхтар Әуезов «Әдебиет тарихында» (Қызылорда, 1997 жыл), «Зар заман ақындары» бөлімінде жеріне жеткізе айтты.

1933 жылы сәл орағыта, таптың әңгімесін қосақтап отырып, сонда да болса ел басына туған үмітсіздіктің, шарасыздықтың шындығын бүркемей, бұқпай жеткізуге тәуекел жасаған.

«Қоғамдық тұрмыстағы салт-санадағы билеуші үстем таптың күйі, көбінесе, енді осы жаңғырған заманның қалпымен үйлесу, келісу жағына ауысады. Сонымен ортақ тіл таппақ, соның аңғарына қарай жөңкілмек болады. Бұл күнді қостаушының өзі қазақ ішінде бір-ақ түрлі тап емес, әралуан. Соның бір тобы бұрынғы бектік дәуірінде үстемдік алып келген аталы жуан аруақ сүйектері. Енді соның алдыңғы қатары заман тонын киіп, әуеніне басу үшін жаңада айтылған өзгешелік, жаналықтың бәрін қостау жолына шығады. Әкім болумен қатар, оқып білім алу, сауда қылу, ұлықпен үйлесу, дегеніне елді көндіру, базарды қостау, өндіріс капиталының тәуір тұтынушысы болу талабына қарай басады» [1, 276 б.].

Мұхтар Әуезов сол тұстағы ел ішінің, әлеуметтік топтардың, дағдылы салтан заман ырқына бейімделу, көндіру беталыстарына егжей-тегжейлі саралау жасайды. Астары ауыр ақиқаттармен күрсауланған «су түбіне кеттің жұрттың» дүрбелең, дүбілген дүниедегі құлқы, қылығы, шері...

«Әдебиеттегі осы күйдің мысалын Мұрат, Шортанбайдан бір көрсек, Абай, Алтынсарыұлынан тағы көреміз. Бұлардың кейбірі ескіліктің көлеңкесінде қап, құр соны қимағандықты айтса, екінші біреулер әралуан жолмен үйлесуді, құптауды мақұл көреді [1, 276 б.].

Далаға сауданың жайылып орнығуы, «сауып ішер сүті жоқ, мініп көрер күші жоқ» ақша дейтін пұлдың төрге озуы, елдің құтын несие жұтқан саудагер заманның сұм пиғылы, қулық сауған құлқынан секем алған, тіксінген қара жұрт жапатармағай әлекке түсіп, жанталас әрекетке тартылған.

Мұхтар Әуезов жаңа заман көшіне ілеспеске амалы қалмаған қилы әлеуметтік топтардың жандалбасасын зор қоғамтанушылық өреде талқыға тартады.

Осында кейінде көп шу болған, үрей туғызып, еске салуға тыйым салынған мұсылмандық ағартушылықтың фактісін арғы-бергіден мензеп айтып отырады.

«...Үшіншіден, осы жаңағы соңғының барып иық сүйейтіні – отар елдердің әсересе жақын шығыс капиталшыларының ұстанған тартыс негізі – діншілдік, исламшылдық.

...Бір жағынан «исламшылдық», «түрікшілдік» сияқты тартыс әдісін түсіне бастайды. Сонымен қатар дүние ғылымын оқып, сырт қалпын түзеп, Ресей капиталымен бәсекеге жарау үшін, жаңа оқу жәдитшілдік сияқтыларды да шет жағалап қостай бастайды [1, 277 б.].

Әуезов шығыс топырағындағы замана ыңғайында өрістеген ағартушылық, азаттық күрес бағыттары фактісін бар елеулі мәнінде бастау көздерін, орталық тұлғаларын келтіріп отырып, айналымға тартты.

«Міне, осындай таптық алдыңғы қатардағы санашылығы татар-мұсылман ғаламында Шагабуддин Маржани, Қайым Насыри, Ысмағұл Гаспринский сияқтылар болса, қазақта Абай, Алтынсарыұлы сияқтылар да біраз қазақ ерекшеліктерін ала кірген либерел буржуаға айналды» [1, 278 б.].

Осы буржуазияның тасасында ұлт ұғымы тұрды. Сақтана, сараң сөйлегендей, ара-тұра «бұра тартып» мін таққандай болып отырып, көкейіндегісін ірікпей, сарқып айтпай қоймайтын Әуезов өнегесі бұнда да сәулеленіп тұр.

«Осымен бұл дәуірдің ақындары, әсіресе Абай жалғыз өз тұсының айнасы ғана емес, өзінің алдындағы бірқатар заманды да сөз қылып, суретке басып, өзі де танып, өзгеге де нық танытып кеткен ақын болады» [1, 279 б.].

Зерттеудің нысаны: XIX ғасырдағы экзегетикалық дәстүр

Зерттеудің пәні: XIX ғасырдағы діни нысандар.

Мақсаты: XIX ғасырдағы қазақ әдебиетіндегі экзегетикалық дәстүр, дін негіздерін ұғындыру мұраттарының көркемдік шешім табуын қазіргі қазақ әдебиеттану ғылымының жаңа бағыттары ауқымында пәндік зерделеу; жеке тұлғаның осы негіздегі шығармашылық даралық сипаттарын XIX ғасырдағы саяси ахуал, көркемдік дәстүрлер ауқымында тарихи тұғыр, сабақтастық әдеби ықпалдастық, жаңашылдық, ұлт тағдырындағы түбегейлі рухани әлеуеті мәнінде жүйелі ғылыми зерделеу болып табылады.

Міндеттері: XIX ғасыр әдебиетіндегі жеке шығармашылық тұлғалардың экзегетикалық дәстүр ауқымындағы өзіндік ұстаным бағыттарына тарихи-әдебиетілігіне мән беру;

Әдеби мұрадағы экзегетикалық үдерісінде ұлттық таным, ұлттық сана тұтастығына пайымдаулар жасау.

Зерттеудің әдістері мен нәтижесі

Сол дәуірдің заман күйін ашқан ақындарының бірі, бірі болғанда да дәл Әуезов атап айтатын Абайдай ірі тұлғаның алдындағы бірегейі – Шортанбай Қанайұлы.

XIX ғасырдың 30 жылдарындағы француз қоғамын әйгілі Бальзак жобалаған 100 томдық «Адамзатқа әжуа» циклінің 90 пәленбай романында қалт жібермей бақылап, армансыз ақтарып-төңкеріп, сілкілеп, сіңіріп жазған.

Зерттеушілер дерегіне қарағанда кейінге сақталып жеткен 3000 жолдың о жақ, бұ жағындағы өлең-толғауларында Шортанбай ақын да сол өз заманын, XIX ғасырдың белгілі бір кезеңіндегі қазақ өмірін, берекесі қашқан отар елдің қалпын, ынтымағы ыдыраған ел адамының мінез-құлқын, тұтас тергеп, түгелімен, суретшілдікпен қалыптады.

1933 жылғы оқулыққа енген «Шортанбай шығармалары» атты тараушада Мұхтар Әуезов өзі 1927 жылы зар заман ақындарының айтулы өкілі есебінде тоқталған Шортанбай Қанайұлының әдебиет тархындағы оқшау тұғырын және бір бұлтартпас негіздерінде орнықтырды.

Бір мөнде, 1927 жылғы «Зар заман» атау-ұғымы басқа бағытқа ойысқандай «алдамшы» әсер туғызып отырып, Шортанбайдың алабөтен, ықпалды шығармашылық бағытының айрықшалықтарын таңбалап, бөліп атайды.

«Шортанбай шығармалары XIX ғасырдың 60–70 жылдарында кеп шыққан бір ағынды көрсетеді. Тарихи, қоғамдық жағынан алғанда, бұл түрдегі әдебиет шығармалары XIX ғасырдың алғашқы жарымында болған үлгілерден басқаша боп, өзгеріп кетеді» [1, 280 б.].

Ендігі «басқаша, ерекше сарын» қазақ жеріндегі отарлық езгіге қарсы бір ғасырға жуық жалғасқан ұлт-азаттық көтерілістердің жеңіліс тауып, батырлардан бас кеткен заман күйімен, қазақ жерден тұтас айрылып, «жаңа заңға» бағынған дәуірдің шері, ыза мен намыс бұған наразылық сарыны болатын.

Айта жүрер сөз болсын,
Дағдарған сорлы халқыма,
Мың қабат бетім жуылған,
Көзден аққан жасыма, – дейді бір толғауында Шортанбай ақын.
Бұл жөнде Сәбит Мұқанов:

«Шортанбайдың «көзінен мың қабат жас ағызған» не? Әрине, ол, патша үкіметінің отарлау саясатына қарсы халықтың көтерілісі басылғаннан кейінгі басына түскен ауыртпалық зары.

1783 жылдан басталған қазақ халқының көтерілісі, 1850 жылдары, уақытша мылтық күшімен басылды десек, содан кейінгі жылдардағы халық басына түскен қиыншылықты Шортанбай өзі өлгенше шын ықыласын сала, бойдағы бар ақындық талантын жұмсай, халық қайғысын халықпен бірдей қайғыра, халықпен бірдей жылай өтті. Сол кездегі қазақ тұрмысынан Шортанбайдың жыры шолмаған ешбір сала жоқ» [2, 124 б.].

Сәбит Мұқанов Шортанбай жырларына Мұхтар Әуезов пікірімен үндес, «Қазақ әдебиетіндегі жаңа дәуір» деп баға берді.

Шортанбай көпке жайылып бара жатқан құлық, кесепат мінездерді дәл Бальзакша мізбақпай «тіркеуден өткізеді». Ұлтына қорған болар амал таппағанда ауытқып бара жатқан елдік пен кісілікке атам заманнан ізгілік тірегі болып игілік жайған діннен дауа іздейді.

«Сол үстегі халге ырза болмай, алдыңғыдан ерте бастан түңіліп, шошып, артына қарай шегіне күніренгенде, олардың аузынан шыққан сөздің бәрі «зар» боп, мұң, уайым, заман уайымы боп шығады. Уақытындағы көп зардың, көп дерттің бірі боп дін жайы да араласады. Дін әлсірейді деген уайымды шығарып, үй іші тұрмыстың бұрынғы феодалдық, рушылдық заманындағы қалпы өзгеріп бара жатқанын зар етеді» [1, 282 б.].

Шортанбай ақынның өз тұсындағы әдебиет бағытын айқындай түсетін «Тар заман», «Бала зар», «Опасыз жалған», «Осынша азды ел неден», «Байды құдай атқаны» сынды толғаулары аумағында шығармашылық даралық сипаттарына зер салған Әуезов, Шортанбайдағы дін жайын түгесіп, түп-төркінен тарқатып өтеді.

Іргелі елдің, елдіктің ежелгі исламдық иланымына, мұсылмандық ұстанымдарына қауіп төнген...

Мұхтар Әуезов шетжағалатып отырып XIX ғасырдағы Ресей патша үкіметі тарабынан жүргізілген миссионерлік мүддеге қарсылық – мақсатты түрде кең жайылған мұсылмандық ағарушылықтың мән-жайын ілгерілете түгендеп, тауыса талқылайды.

Көпшілікке ұғымдылық, даралық айрықшалығы бұрынғы Бұхар жыраумен салыстырғанда «көзге ұрып» тұрған Шортанбай туындыларының түптірегі дін екендігін, бұлай болуының себебін Әуезов құбылысты тұтас танып-меңзеген көреген, сезімтал білгірлікпен айтты.

«Қазақ әдебиетінде дін сарынын алғаш бастайтын ақын осы Шортанбай болса, бұл өзі мұсылманшылықты исламның дін кітаптарынан алған адам болады. Ең алғаш жазып жырлаған, оқыған ақын да осы болуға ылайық. Бірақ соның кітап жолындағы ұстазы, үлгісі: Орта Азия мен иран, араб сопылары.

Орта Азия топырағында XII–XIII ғасырларда жарыққа шығып кейінге көп ғасырларға желісін тартып келген «тас жауып» сарыны қазақ әдебиетінде Шортанбайды өз мұриті қып алған сияқты. Әрине бұның себебі құр ғана еліктеу емес. Бір кезде «сопылық» ақындығын туғызып өрістетіп келген Орта Азиядағы шаруашылық, қоғамдық, тарихи жағдай – Шортанбай тұсында қазақ топырағында да, өзіне лайықты жағдай тапқан болу керек» [1, 283 б.].

Шортанбайдың «зар-замандарының» көп үлгі, көп сарыны, көп құбыжық белгілері Қожа Ахмет Иассаудің «Дивани кикметіне» ұқсайтынына зер салуында Әуезовтің ненің жайын да түгендеп, айғақтап, көп жұмбақтан

сыр аңдатып отыратын айтқыштығы дін тарихына жетіктігімен де айрықшаланады.

XII ғасырдың 30-40 жылдарындағы, Қарахан мемлекеті ыдырағаннан кейінгі Мауараннахрдағы тарихи жағдай тұрғысында екі жақты езгіде қалған халық тұрмысына, Иассауи жасаған дәуірге меңзеп сөйлейді» [3, 23 б.]. Шортанбайдың әдебиет тарихындағы озық шығармашылық бағытын ілгеріде зар заманның жайында кең шолып қараған Әуезов 1933 жылы да айтқанынан қайтпағанын, қайтпайтынын, қайта алмайтынын «сездіріп» алады. Шортанбай ақындығының реалистік, әлеуметтік беталысын дін күйімен қабыстырмай сөйлемей – мәселе осынданы меңзеу.

1959 жылғы әдеби мұра тағдыры тағы бір талқыға түскен айтулы конференцияда Шортанбайға ғана тиесілі болғандай бұлтартпай телініп, шошына түскен болып басым айтылған дін әңгімесі осы, 1933 жылғы оқулықтағы ұстанымдарға қарайлап айтылған, ішінде «бүкпесі» бар сыр екендігі анық. Терістеп отырып, сөзге ілік етіп, қайткенде қалтырмаудың қайласын қамдау. Ел жоғын жоқтаушының бұлтағы, бұрылысы қаптаған саяси ойындарға сай, дабыра жасамай, үнсіз ұғынысқан күйі.

Діннің бар «пәлесін» Шортанбайға ысырып тастау бір қарағанда асыл өзегі – исламдық құндылықтарға байланған әдеби ұлы мұра – ұлт қорғанының түп мүддесінде топалаң, тобыр заманның аузын алу.

Шортанбай ақын дінге қатысты осы «жаланы», жапаны тұтас көтеріп алуға, «құрбандыққа шалынуға» қақылы да, лайықты да болатын.

Қазаққа, XIX ғасырда дін жолында да зор қауіп төнгенде Шортанбай исламның орнығу, таралу тарихында аты қалған озық дін қайраткерлерінің күрес өнегесінде қызу қуатпен рухани майданға түсті. Хақтың жолын, Алла сүйіп жаратқан Адамның мәртебесін толғады. Қорғады. XIX ғасырдың өмір фактісінде, тарихи жағдайында дін жолындағы күрестің озық өнегесін қалыптастырды. Мұсылмандық ағартушылықтың ұзақ, арналы тарихындағы белгілі бір дәуірдің озат, тегеурінді өкілі мәнінде жасап, танылды.

Мұхтар Әуезов Шортанбай толғауларындағы замана орайындағы түбегейлі беталыс, тастүйін дін сөзін үгіт ету айрықшалықтарын ақынның көпке ұғынықты тілмен сөйлеу мақсұтымен айқындайды. «Көптің» ұғынықты тілі – ғасырлар көшіндегі рухани қорғаны, мұсылманшылықтың игіліктерін сіңірген тілі.

Шортанбайтануда, жалпы қазақ әдебиетінің тарихындағы негізгі бағытында ислам өркениеті, ислам дінінің орнығу, таралу жолдары, соның ішінде Орта Азияға, Қазақстанға келуі туралы ислам тарихын зерттеуде нендей деректер бар деген мәселе – өзекті.

Әдебиеттің әу бастан Алланың барлығын, бірлігін дәріптеуден бағыт алғандығы тұрғысында әлемдік озық әдеби үрдістердің бар құнары, бар

артықшылығы дін ізгілігімен астасып кеткендігі, соның ішінде қазақ сөз өнерінің ұлы мазмұнында сала-сала зерттеулерге сұранып тұрған құбылыс, құпиялар жеткілікті.

Құдайдан беземіз деген кеңестік жүйенің көлеңкесінде Құдайын «ұмытуға» мәжбүр етілген бір озық, сормандай дарынның жеке бас құжатындағы «дінсіз» («неверующий») атты мәлімдеме көп жайға меңзейді. Сол «дінсіздіктің» зауалына ұшырағандар көп...

Бальзак «Шегірен былғарыда» меңзеген құдірет, Достоевский, Толстой, Булгаков «Ақ гвардияда» Турбиннің аяқ асты сауығып кетуімен астастырған тылсым күш, Шығыс қиссалары, қазақ эпостары, ертегілері, қазақтың ілгеріден, беріде ХҮІІІ-ХІХ ғасырлардан аты жеткен ақын-жырауларының сөз мұрасындағы асыл өзек... Дін.

Қорытынды

ХІХ ғасыр әдебиетіндегі экзегетикалық дәстүр бағытында жекелеген шығармашылық тұлғалара мұрасы бойынша арнайы зерттеу жасауда төмендегідей нақтылы тоқтамдар жасалды:

Қазақ әдебиеті тарихындағы, соның ішінде ХІХ ғасыр әдебиетіндегі діни-ағартушылық мұраттар ежелгі исламдық ағартушылық, Құран желілері, шығыстық дін қиссалары, сопылық поэзия бағыттары мен сабақтастықта өрістеген көркемдік ағымды түзді.

ХІХ ғасырдағы діни-ағартушылық, зар заман ақындары шығармашылығы белгілі бір тарихи алғышарттар ауқымында, көркемдік дәстүр сабақтастығында рухани айналымға ұласты.

Қазақ әдебиетіндегі діни, мұсылмандық бағыттың кең өріске ұласуында Абай ақындығының аса елеулі ықпалы болды. Абайдың ақын шәкірттері Шәкәрім Құдайбердіұлы, Әсет Найманбайұлы, Әріп Тәңірбергенұлы, Уәйіс Шондыбайұлы және т.б. эпикалық дәстүр дамытуында мұсылмандықтың ізгілік іргетас ұстанымдарын дәріптеді.

Қарастырылып отырған мәселені кешенді ғылыми зерттеулер ауқымында көркемдік заңдылықтар тұтастығында зерделеу қилы себептерден кенжелеп қалып отырды. Қазіргі кезеңде қазақ әдебиетінің тарихында ықпалды, бай көркемдік мазмұн түзген ХІХ ғасырдағы экзегетикалық дәстүр дискурсы арнайы, толымды зерттеулерге зәру.

Пайдаланған деректер тізімі:

1 **Әуезов, М.** Жиырма томдық шығармалар жинағы. Т. 15. – Алматы : «Жазушы», 1984. – 328 б.

2 **Мұқанов, С.** Қазақтың ХҮІІІ-ХІХ ғасырдағы әдебиетінің тарихынан очерктер, 2-басылуы. – Алматы : «Арыс», 2002. – 272 б.

- 3 **Ахметбек, А.** Қожа Ахмет Иассауи : көмекші оқу құралы. – Алматы, «Санат», 1998. – 112 б.
- 4 **Әуезов, М.** Жиырма томдық шығармалар жинағы. – Алматы : Жазушы. – Т15. Мақалалар, зерттеулер, – 1984. – 328 б.
- 5 **Әуезов, М.** Абайтану дәрістері. – Алматы : «Рауан», 1994. – 160 б.
- 6 **Қамзабекұлы, Д.** Руханият. – Алматы : «Қазақпарат», 1997. – 258 б.
- 7 **Қалижан, У.** Діни ағартушылық ағым – ол да бір мектеп : (XIX ғ. екінші жартысындағы діни ағартушылық ағым және оның өнімдері туралы) ақиқат. 1998, – № 9. Б. 58–63.
- 8 **Мырзахметов, М.** Мұхтар Әуезов және Абайтану проблемалары. Алматы : Ғылым, 1982. – 296 б.
- 9 **Мырзахметов, М.** Сборник материалов по мусульманству. – Спб., 1899. С 22, 38–47.
- 10 **Мәдібаева, Қ,** Мүлік Д. Көркем шығармадағы тарихи тұлға. Талдықорған, 2018. – 218 б.

References

- 1 **Auezov, M.** Jırma tomdıq shyǵarmalary jınaǵy [A collection of works in twenty volumes]. Volume 15 – Almaty : «Zhazushy», 1984. – 328 p.
- 2 **Mukanov, S.** Qazaqtnı XVIII-XIX ǵasyrdaǵy ádebietiniń tarihyndan ocherkter [Essays on the history of Kazakh literature of the XVIII-XIX centuries]. 2nd edition. – Almaty: «Arys», 2002. – 272 p.
- 3 **Ahmetbek, A.** Qoja Axmet Iassayı : kómekshi oqy quraly [Hodja Ahmed Yassawi : an auxiliary textbook]. – Almaty : «Category», 1998. – 112 p.
- 4 **Áyevov M.** Jırma tomdyq shyǵarmalary jınaǵy. [Auezov M. A collection of works in twenty volumes]. – Almaty : Zhazushy. – T. 15. Articles, researches.-1984. Page 328
- 5 **Auezov, M.** Abaytaný dáristeri [Abai lectures]. – Almaty : Rauan, 1994, – 160 p.
- 6 **Qamzabekuly, D.** Rýxaniyat [Spirituality]. – Almaty : Kazinform, 1997, – 258 p.
- 7 **Kalizhan, U.** Dinı aǵartıshylyq aǵym – ol da bir mektep : (XIXǵ. ekinshi jartısyndaǵı dinı aǵartwshylyq aǵym jáne onyń ónimderi twralı) aqıqat [The religious enlightenment movement is also a school : the truth (about the religious enlightenment movement in the second half of the XIX century and its products)]. – 1998. – № 9. P. 58–63.
- 8 **Myrzaxmetov, M.** Muxtar Áyevov jáne Abaytaný problemalary [Mukhtar Auezov and problems of Abai studies]. – Almaty : Science, 1982. – 296 p.

9 Myrzaxmetov, M. Sborník materialov po mýsýlmanství [Collection of materials on Islam]. – St. Petersburg, 1899. – P. 22, 38–47.

10 Mádibaeva Q, Múlik D. Kórkem shyǵarmadaǵy tarihi tulǵa [Property D. A historical figure in a work of art]. – Taldykorgan, 2018, – 218 p.

Материал 28.08.20 баспаға түсті.

Э. С. Сейсенбиева, К. К. Мадibaева

Религиозные традиции казахской литературы в XIX веке

Казахский национальный женский педагогический университет,
Республика Казахстан, г. Алматы.

Материал поступил в редакцию 28.08.20.

В статье рассказывается об особенностях экзегетической традиции в казахской литературе XIX века и ее влиянии на былины отдельных поэтов. При изучении истории казахской литературы произведения, направленные на пропаганду и разъяснение основ религии в литературном наследии, на протяжении многих лет необоснованно обвиняются, и не вовлекаются в научный оборот как значимое направление в области искусства. Периодические политические и идеологические позиции оказали существенное влияние на радикальное изучение проблемы. Также рассматривается экзегетическое исследование литературы XIX века М. Ауэзовым.

Основная цель данной статьи – изучить пути наиболее продуктивного периода в истории казахской литературы, логику использования экзегетической традиции в XIX веке, в контексте исторических предпосылок, художественных основ и принципов, составляющих ключевое содержание литературного наследия XIX века.

Значительная линейка богатой литературы казахской литературы выполнена в художественном поле XIX века религиозного и образовательного направления.

Ключевые слова: мусульманское просвещение, физическая традиция, эпос, назареизм, эпос, рассказ, паломничество, пропагандистская поэма, молитва, религиозная проповедь, вера, суфийская поэзия.

E. S. Seysenbieva, K. K. Madibayeva

Religious traditions of Kazakh literature in the XIX th century

Kazakh National Women's Teacher Training University,
Republic of Kazakhstan, Almaty.
Material received on 28.08.20.

Abstract The article describes the peculiarities of the exegetical tradition in the Kazakh literature of the 19th century and its influence on the epics of individual poets. When studying the history of Kazakh literature, works aimed at promoting and explaining the foundations of religion in the literary heritage have been unreasonably accused for many years, and are not involved in scientific circulation as a significant direction in the field of art. Periodic political and ideological positions have had a significant impact on the radical study of the problem. The exegetical study of 19th century literature by M. Auezov is also considered.

The main goal of this article is to study the paths of the most productive period in the history of Kazakh literature, the logic of using the exegetical tradition in the 19th century, in the context of historical prerequisites, artistic foundations and principles that make up the key content of the literary heritage of the 19th century.

A significant line of rich Kazakh literature is made in the artistic field of the 19th century, religious and educational trends.

Keywords: Muslim enlightenment, physical tradition, epic, Nazarene, epic, story, pilgrimage, propaganda poem, prayer, religious preaching, faith, Sufi poetry.

Теруге 30.09.2020 ж. жіберілді. Басуға 14.10.2020 ж. қол қойылды.

Электронды баспа

2,23 Мб RAM

Шартты баспа табағы 28,8. Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша.

Компьютерде беттеген: А. Елемесқызы

Корректор: А. Р. Омарова

Тапсырыс № 3710

Сдано в набор 30.09.2020 г. Подписано в печать 14.10.2020 г.

Электронное издание

2,23 Мб RAM

Усл. печ. л. 28,8. Тираж 300 экз. Цена договорная.

Компьютерная верстка: А. Елемесқызы

Корректор: А. Р. Омарова

Заказ № 3710

«Toraighyrov University» баспасынан басылып шығарылған

Торайғыров университет

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

«Toraighyrov University» баспасы

Торайғыров университет

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

67-36-69

e-mail: kereku@tou.edu.kz

www.vestnik.tou.edu.kz